

Andrzej Kadłuczka

prof. dr hab. inż. arch.

Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Katedra Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

ORCID: 0000-0001-7009-5330

Wojciecha Kosińskiego odkrywanie absolutu w architekturze

Wojciech Kosiński's discovering the absolute in architecture

Streszczenie

Architektura, będąc istotną częścią domeny sztuk plastycznych, ale równocześnie narzędziem kształtowania przestrzeni jako dobra wspólnego, była zawsze rozumiana przez Wojciecha Kosińskiego jako emiter idei – bytu duchowego, etosu doskonałości i piękna uniwersalnego. Autor, analizując główne myśli Wojciecha Kosińskiego zapisane w jego publikacjach, interpretuje poszukiwanie, odkrywanie i definiowanie fenomenologicznego (ontologicznego) modelu absolutu opartego na roli świadomości w percepcji człowieka, jego rzeczywistości przestrzennej w aspekcie naturalnym i kulturowym.

Słowa kluczowe: absolut, architektura, piękno

Abstract

Architecture, being an essential part of the domain of visual arts, but at the same time a tool for shaping space as a common good, was always understood by Wojciech Kosiński as the emitter of the idea – spiritual being, ethos of perfection and universal beauty. The author, analyzing the main ideas of Wojciech Kosiński recorded in his publications, interprets the search, discovery and definition of a phenomenological (ontological) model of the absolute based on the role of consciousness in human perception of its spatial reality in a natural and cultural aspect.

Key words: absolute, architecture, beauty

Chociaż pojęcie absolutu (łac. *absolutus* – „zupełny”, „bezwzględny”) jest co najmniej tak stare jak tradycja filozoficzna, która absolut traktowała jako „byt wolny od niedoskonałości, [...] pojmowany na ogół jako wieczna, jedyna i konieczna podstawa rzeczywistości, od której wszystko inne jest zależne (*nous*, absolutny duch, absolutna idea, Bóg)”¹, to ma ono szczególne implikacje w rozumieniu architektury jako „sztuki kształtowania przestrzeni”², w którym to procesie twórczym nadawane są jej cechy wyróżniające, określone przez Witruwiusza jako *firmitas*, *utilitas* i *venustas*³, a możliwe do osiągnięcia przez człowieka dzięki szczególnym predyspozycjom, takim jak umiejętność, talent, zręczność lub specjalne kwalifikacje, mającego do dyspozycji niezbędne środki i narzędzia.

To, co może wyróżniać architekturę spośród wielu „rzeczy zbudowanych” mających cechy *firmitas* i *utilitas*, to cecha *venustas*, czyli piękno, które według Wojciecha Kosińskiego odróżnia najbardziej nawet doskonałą rzecz materialną od jej ontologicznego bytu duchowego, który *piękno* utożsamia z *dobrem*. Pisał o tym Wojciech Kosiński w eseju *Idea miasta i piękna. Od zarania do progu nowoczesności*:

Idea „piękna” została w efektowny sposób przedstawiona – być może najwcześniej – w szczególnie fascynującej postaci treściowej budzącej wyobraźnię i podziw, a także w formie literackiej wywołującej u wrażliwych osób wyjątkowe emocje, na pierwszych stronach Biblii w pierwszej Księdze Genesis. Nowe badania biblistyczne wskazują bowiem, że powszechnie znane (u rzymskich katolików, z łacińskiego przekładu Biblii zwanego Vulgata) boskie słowo w zwrocie powtarzanym przez Stwórcę po kolejnych dniach Stworzenia: „to jest dobre”, znaczyło w oryginalnych językach Genesis – aramejskim i hebrajskim – zarówno „dobre”, jak i „piękne”⁴.

Tak więc dla Kosińskiego odkrywanie absolutu w architekturze to poszukiwanie jej ponadczasowych wartości: dobra i piękna, i to niezależnie od płaszczyzny czy punktu obserwacji, tak jak u Hansa-Georga Gadamera, który wykładał, że aby określić, co jest piękne:

*[...] wystarczy na to spojrzeć, przeczytać lub zmysłowo odczuć i niemal równocześnie odwołać się do własnego gustu. Nie są potrzebne definicje ani abstrakcyjne kryteria, wskazujące drogę właściwego wyboru. Jeśli coś ukazuje się naszym oczom jako piękne, jest takie w sposób oczywisty*⁵.

¹ Absolut [hasło], [w:] Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/absolut;3865271.html> [dostęp: 15.03.2021].

² P. Biegański, *Architektura, sztuka kształtowania przestrzeni*, Warszawa 1974.

³ Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1999.

⁴ W. Kosiński, *The Idea of the City and Beauty / Idea miasta i piękna. Od zarania do progu nowoczesności*, „Technical Transactions. Architecture / Czasopismo Techniczne. Architektura” 2015, z. 12-A, s. 139.

⁵ Cyt. za: D. Czakon, „Piękno” w filozoficznej hermeneutyce Hansa-Georga Gadamera, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2013, nr 14 (1), s. 197; autorka przywołuje też zbieżne rozumienie piękna przez Władysława Stróżewskiego, który poszukując istoty piękna, jako jego pierwszy stały czynnik wymienia moment konieczności (co nie równa się wspomianej oczywistości, ale z nią koresponduje), przez co rozumie, że „stając w obliczu arcydzieła [...] doświadczamy sytuacji, w której nie mamy najmniejszych wątpliwości, że wszystko, z czym mamy tu do czynienia, jest takie, jak być powinno”, W. Stróżewski, *O pięknie*, [w:] idem, *Wokół piękna. Szkice z estetyki*, Kraków 2002, s. 164, cyt. za: D. Czakon, „Piękno” w filozoficznej hermeneutyce..., op. cit., s. 197.

W *Aktualności piękna* Gadamer w swej definicji *piękna* wyraźnie nawiązuje do jego społecznego, praktycznego znaczenia jako wartości, która jest powszechnie rozumiana i akceptowana, nawiązując do Kantowskiej interpretacji intuicyjności *piękna*⁶.

Wojciech Kosiński, łącząc pojęcie *dobra* i *piękna* i wywodząc je z Księgi Rodzaju, jest zarazem na ścieżce filozofii platońskiej, która traktuje obie te wartości jako *iunctim* i podobnie jak teologiczna scholastyka Tomasza z Akwinu *conservatio est continua creatio* jest podstawą współczesnej europejskiej filozofii pomimo aktualnych prób zastąpienia ontologii metafizycznej i poszukiwania absolutu w badaniach rzeczywistości na rzecz tzw. filozofii skończoności⁷. Dla Kosińskiego poszukiwanie absolutu przez definiowanie *dobra* i *piękna* w architekturze ma wymiar Gadamerowskiego prawdziwego hermeneutycznego doświadczenia estetycznego prowadzącego do spotkania z piękną, prawdziwą sztuką, które pozwala odróżnić, co sztuką jest, a co jest niesztuką. Daje także wskazówki dla poszukiwania absolutu w architekturze i jest wykładnią uwarunkowania jej jako dziedziny sztuki:

*Spotkanie ze sztuką jest bowiem w ujęciu hermeneutycznym procesem komunikacji, a ten wymaga pewnego wysiłku, związany jest z trudem konstruowania utworu po to, by stał się w pełni zrozumiały i aby wzbogacił nasze poznanie rzeczywistości oraz siebie nawzajem*⁸.

Jak już wcześniej powiedziano, poszukiwanie absolutu przez Kosińskiego jest mocno osadzone w Jego wewnętrznej kulturze i intelekcie opartych na głębokim, wszechstronnym rozumieniu i krytycznym akceptowaniu tradycji, doświadczeń przeszłości i lokalnego regionalizmu. Jest to widoczne w Jego *Posłowniu* do polskiego wydania książki Charlesa Jenksa *Architektura postmodernistyczna*⁹. Kosiński nie ukrywa swojej rezerwy do tego nurtu, zwłaszcza w jego pierwotnej postaci, która choć pełna „tekturowej mody i wesołkowatości”, powoli dojrzała do poważniejszej oceny, przyczyniając się do:

[...] *przełamania modernistycznego bezwładu: dlatego powstawała architektura jak-by felietonowa, papierowa lub blaszana, szybka (fast food) i krótkotrwała. W połowie lat osiemdziesiątych takie zabiegi nie są już potrzebne, tworzona jest powoli dojrzała, trwała architektura dla przyszłości*¹⁰.

Udowodnił to także swym własnym wkładem do polskiej współczesnej kultury architektonicznej, realizując wiele uznanych projektów, np. kościół „Ecce Homo” w Krakowie (z Marzeną Popławską), halę Mercedesa w Krakowie i pawilon na Zaporze Czorsztyńskiej (z Aleksandrem Böhmem), czy Dom Dobrego Pasterza w Krakowie, w których jego postmodernizm cechuje się „powagą i kamienną ponadczasowością”

⁶ H.-G. Gadamer, *Estetyka i hermeneutyka*, [w:] *idem, Rozum, słowo, dzieje. Szkice wybrane*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 1971; „Kant powiedział, że sądom smaku przysługuje powszechna ważność, choć uznania ich nie można wymusić racjami dowodowymi. To słuszne stwierdzenie stosuje się do każdej interpretacji dzieła sztuki, do czynnej interpretacji odtwórcy lub czytelnika w tym samym stopniu, co do interpretacji naukowej”, cyt. za: *ibidem*, s. 120.

⁷ W. Stróżewski, *Ontologia*, Kraków 2004; por także: W. Lorenc, *Filozofie skończoności*, Warszawa 2016.

⁸ D. Czakon, „Piękno” w filozoficznej hermeneutyce..., *op. cit.*, s. 206.

⁹ Ch. Jenks, *Architektura postmodernistyczna*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 1987.

¹⁰ *Ibidem*, s. 171.

i reprezentuje „dbałość o wkomponowanie w kontekst urbanistyczno-krajobrazowy”¹¹. Kontekst kulturowo-krajobrazowy jest tu dla Wojciecha Kosińskiego paradygmatem w kreacji architektonicznej łączącej tradycję z nowoczesnością w sposób nie dycho-
tomiczny, ale ze świadomością, że jej wyjątkowość i niezwykłość polega na tym, „aby przebrzmiała i zamierającą tradycję uczynić na powrót żywą i aktualną; a więc aby to, co stare, twórczo przyporządkować nowemu”¹². Racjonalność tego paradygmatu opiera się na znanej konstatacji Gadamera, że nie wszystko, co nowe, jest nowatorskie, a to, co stare, jest zawsze przestarzałe, dlatego „trwa tylko stare, które jest nowe – i tylko nowość, która się nie starzeje”¹³. U Kosińskiego jest to wyraźnie widoczne w jego własnych projektach i realizacjach, w których wyzwał pasję kreacji zgodnie z poglądem, że twórczość architektoniczna jest tworzeniem rzeczy niezwykłych¹⁴. Poszukując owego absolutu, Wojciech Kosiński w głębokim studium analitycznym sięga do przeszłości, która jest dla niego dziedzictwem doświadczeń, myśli i idei architektonicznej, w której „niespodzianka” interpretowana tam jako mało zbadany czynnik behawioralnego oddziaływania architektury i urbanistyki „od zarania do chwili obecnej, [...] była obok ciągłości i tradycji drugim – przeciwnym, ryzykownym i niepokojącym składnikiem estetyki architektury”¹⁵. Píše on, że celem architektury jest wprowadzenie projektowanego obiektu – Bytu – jako nowego materialnego składnika realnej przestrzeni, ale nie chodzi tu wyłącznie o aspekt materialny aktu twórczego: dopełnienia lub przekształcenia miejsca w przestrzeni przez nowy, fizyczny obiekt architektoniczny, bo:

*Niemniej ważnym celem [...] jest [...] ofiarowanie ludziom i środowisku Bytu wyższego rzędu, który może przynieść autorowi zasłużone miejsce w kulturze. W tej sytuacji postawa twórcza może prezentować dwa zupełnie przeciwstawne kierunki poszukiwań, ze względu na założony diametralnie odmienny stopień innowacyjności*¹⁶.

Kosiński nawiązuje w tym miejscu do swoich wcześniejszych badań kontynuowanych przez wiele lat w ramach międzynarodowej konferencji prowadzonej na Politechnice Krakowskiej przez profesora Dariusza Kozłowskiego „Definiowane przestrzeni architektonicznej” na temat kontekstu i kontrastu, opublikowanych w 2008 roku¹⁷, rozwijając w cytowanym eseju aspekt rzadziej badany, bo też i bardziej kontrowersyjny i trudniejszy w analizie i ocenie – aspekt kontrastu, oparty na odmienności, negacji ideowo-artystycznej i materialno-strukturalnej¹⁸, często w stopniu zaskakującym. Esaj Kosińskiego *Twórczość architektoniczna – jako niezwykłość* jest jednak nie tylko pasjonującą

¹¹ W. Kosiński, *Architektura współczesna*, [w:] S. Krzysztofowicz-Kozakowska et al., *Dzieje sztuki polskiej*, Kraków 2004, s. 540.

¹² D. Czakon, „Piękno” w filozoficznej hermeneutyce..., *op. cit.*, s. 208.

¹³ H.-G. Gadamer, *To, co stare i to, co nowe*, tłum. P. Sosnowska, [w:] *idem, Teoria, etyka, edukacja. Eseje wybrane*, tłum. A. Przyłębski et al., Warszawa 2008, s. 219.

¹⁴ W. Kosiński, *Twórczość architektoniczna – jako niezwykłość*, „przestrzeń i FORMa” 2009, nr 12, s. 7–68.

¹⁵ *Ibidem*, s. 7.

¹⁶ *Ibidem*, s. 8.

¹⁷ *Idem, Kontekst i kontrast*, [w:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej*, red. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2008, s. 79–85.

¹⁸ A. Kadłuczka, *Problemy integracji architektury współczesnej z historycznym środowiskiem kulturowym*, Kraków 1982.

i perfekcyjną w swej czasoprzestrzennej narracji wykładnią filozofii architektonicznej Autora i przewodnikiem po drogach, ale i bezdrożach w poszukiwaniu tytułowego Absolutu; jest także przykładem doskonałego warsztatu badawczego, wynikającego z umiejętności przełożenia własnych doświadczeń twórczych na teorię. W zakończeniu eseju Wojciech Kosiński definiuje pola badawcze nad kontrastem w architekturze, których przebycie pozwala na poznanie zjawiska i fascynację nim:

Intelektualne ułożenie istniejących wieloznaczności pojęciowych, próby wprowadzenia typologii roboczych ułatwiających stratyfikacje bytów (zjawisk i obiektów), aksjologiczna waloryzacja przedmiotów badanych, wreszcie – ostrożne i skromne, niepozbawione wątpliwości ekstrapolowanie perspektywiczne w powiązaniu z ogólnościowymi tendencjami kulturowymi oraz ekologicznymi. Jest ono jednak niezbędne, jest przecież swoistym, intelektualnym projektowaniem¹⁹.

Wojciech Kosiński piękno w architekturze łączy z odczytywaniem i utrwalaniem piękna miasta w złożoności jego czasoprzestrzennych transformacji, dlatego piękno miasta jest interpretowane z perspektywy doświadczeń przeszłości. Jego książka *Miasto i piękno miasta*²⁰ to fundamentalna praca na miarę kluczowych słynnych międzynarodowych pozycji Kevina Lyncha *Image of the City* czy Alda Rossiego *The Architecture of the City*. Jest to głęboka, perfekcyjna analiza komponentów miasta oparta na doświadczeniach ich twórców w różnych epokach historycznych i różnych kręgach kulturowych. Kosiński daje bogatą faktografię dotyczącą zarówno krajobrazowego podejścia do budowy miasta, jego ideowych założeń, jak i typologii miast historycznych, od Jerozolimy, przez miasta antyku i średniowiecza, miasta renesansu i baroku, po miasta epoki industrialnej i postindustrialnej, sięgając do fenomenu architektonicznych artefaktów będących znakami szczególnymi w strukturze miasta. Na tak nakreślonym z gigantycznym rozmachem tle przedstawia pełną naukową erudycji rekapitulację i refleksję na temat piękna czystej formy i piękna treści²¹, piękna niematerialnych wartości kulturowych²², piękna miast a komfortu życia w nich²³ czy piękna definiowanego pod prąd realiów politycznych w Polsce po 1945 roku, gdzie „ontologiczna” siemienność rzeczywistości nie przeszkodziła pojawieniu się „wieszczów” nowoczesnej urbanistyki²⁴ uparcie poszukujących *genius loci*: Włodzimierza Gruszczyńskiego²⁵, Kazimierza Wejcherta²⁶ i Janusza Bogdanowskiego²⁷.

Zawsze jednak pojawia się wspólne pytanie, jakie cechy stanowią wykładnię piękna miasta, zwłaszcza że jest ono złożone z indywidualnych komponentów, które same w sobie zawierają indywidualne wartości. Na czym polega i czy istnieje coś takiego

¹⁹ W. Kosiński, *Twórczość...*, op. cit. s. 47–48.

²⁰ Idem, *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011.

²¹ *Ibidem*, s. 155.

²² *Ibidem*, s. 156.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, s. 158.

²⁵ *Ibidem*, s. 159.

²⁶ *Ibidem*, s. 161.

²⁷ *Ibidem*, s. 163.

jak trudno uchwytne i niedefiniowalny *genius loci*, którego według Daniela Libeskinda „poszukiwanie [...] to dotykanie absolutu”²⁸?

To pytanie wydaje się szczególnie uzasadnione, jeśli wziąć pod uwagę badania współczesnej mediewistyki nad miastem średniowiecznym postrzeganym holistycznie i łączącym jego strukturę przestrzenną z uwarunkowaniami społeczno-religijnymi, socjologicznymi czy z obszaru psychologii i antropologii kulturowej²⁹. Badania te ukazują zaskakujące swym nowatorstwem średniowieczne myślenie o środowisku miejskim i jego organizacji, które można znaleźć w pracach teologicznych hiszpańskiego franciszkanina Francesca Eiximenisa (1330–1409), który jako dobro powszechne postrzegał przestrzeń miejską i obecność w tej przestrzeni *sacrum*³⁰, którą uważał za kluczową – sięgając do autorytetu św. Augustyna, który pisał, że „miasto materialne, dobrze zorganizowane na [tym] świecie jest obrazem i figurą miasta niebiańskiego i przedstawia je nam w obecnym życiu na sposób lustra, ukazującego obraz tego, co się w nim przegląda”³¹. Podobnie urodzony na przełomie XIV i XV wieku pionier nowożytnej urbanistyki Antonio di Pietro Averlino, zwany Filaretem, w swym traktacie o architekturze *Trattato d'architettura* (1460–1464) stworzył teoretyczny projekt miasta idealnego Sforzindy. Choć Sforzinda zaprojektowana na zlecenie księcia Mediolanu Francesco Sforzy zapewne około 1430 roku nigdy nie została zrealizowana, to traktat Filareta pozwala na analizę idei i szczegółów tego pomysłu na miasto idealne, którego kompozycja urbanistyczna była oparta na wpisanej w koło ośmioramiennej gwieździe i zawierała czytelne ikonoczno-symboliczne konotacje wywodzące się z talizmanowej geometrii i niebiańskiej astrologii³².

W końcu przypomnę, że niezwykle głęboka refleksja Wojciecha Kosińskiego na temat postrzegania architektury i urbanistyki jako procesu stałego, radykalnego tworzenia rzeczy nowych i wywoływania zachwytu nad ich pięknem nie przez powierzchowne i przelotne odwołania do aktualnie modnych wzorców, ale przez mocne, bezkompromisowe, choć nie bezkrytyczne zakorzenienie w tradycji, została także zadeklarowana w swoistym manifeście pochodzącym od wielkiego współczesnego architekta polskiego pochodzenia Daniela Libeskinda, który te fundamentalne myśli przekazał na publicznym kongresie TED w 2009 roku. Tak właśnie zbudowana jest książka Kosińskiego *Miasto i piękno miasta*. Jak mówił Libeskind:

Zachwyt, zdumienie, niepokój nie polega na pustym uśmiechu, lecz na sięgnięciu przez otchłań historii, dotarciu do nieznanych miejsc, które inaczej pozostałyby nieodkryte. Za-

²⁸ J.T. Królikowski, *Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2011, nr 15, s. 29.

²⁹ G. Althof, *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011.

³⁰ R. Hryszko, *Sacrum w późnośredniowiecznej koncepcji miasta idealnego Francesca Eiximenisa*, [w:] *Sacrum w mieście*, t. 1: *Średniowiecze i wczesna epoka nowożytna. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2016, s. 39–52.

³¹ Cyt. za: R. Hryszko, *Sacrum w późnośredniowiecznej koncepcji...*, op. cit., s. 41.

³² A. Kadłuczka, *Zamość – miasto idealne. Europejskość rozwiązań urbanistycznych citta di fortezza Rzeczypospolitej Obojga Narodów / Zamość – an Ideal City: The European Character of the Urban Planning Solutions of a Commonwealth of Both Nations Citta Di Fortezza*, „Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 63, s. 9–10.

tem radykalizm kontra konserwatyzm. Radykalizm to coś głęboko zakorzenionego w tradycji. Taka właśnie jest architektura. To nie konserwowanie martwych form w formalinie. Ale ciągłe łączenie się z kosmiczną historią, której częścią jesteśmy, z historią, która wciąż trwa i nie ma dobrego czy złego zakończenia³³.

I wreszcie ta część wypowiedzi Libeskinda, która może stać się mottem niniejszego artykułu, która jest jego „wyznaniem wiary” – mówi, czym jest dla niego architektura – i dokumentuje zarazem dokonania twórcze i naukowe Wojciecha Kosińskiego w jego postrzeganiu wiedzy o wielkich dokonaniach człowieka w przeszłości jako źródle inspiracji dla przyszłości:

Dla mnie architektura opowiada historię. Jest to historia zbudowana z mocnych materiałów. A także opowieść o wysiłku i walce z niemożliwym. Pomyślcie o wspaniałych budynkach, świątyniach, piramidach, pagodach, miastach w Indiach itd. Niewiarygodne, że zbudowali to ludzie, a nie sama abstrakcyjna idea³⁴.

Bibliografia

- Absolut [hasło], [w:] Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/absolut;3865271.html> [dostęp: 15.03.2021].
- Althof G., *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011.
- Biegański P., *Architektura, sztuka kształtowania przestrzeni*, Warszawa 1974.
- Czakon D., „Piękno” w filozoficznej hermeneutyce Hansa-Georga Gadamera, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2013, nr 14 (1), s. 196–208.
- Gadamer H.-G., *Rozum, słowo, dzieje. Szkice wybrane*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 1971.
- Gadamer H.-G., *To, co stare i to, co nowe*, tłum. P. Sosnowska [w:] idem, *Teoria, etyka, edukacja. Eseje wybrane*, tłum. A. Przyłębski et al., Warszawa 2008, s. 211–219.
- Hryszko R., *Sacrum w późnośredniowiecznej koncepcji miasta idealnego Francesca Eiximenisa*, [w:] *Sacrum w mieście, t. 1: Średniowiecze i wczesna epoka nowożytna. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2016, s. 39–52.
- Jenks Ch., *Architektura postmodernistyczna*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 1987.
- Kadłuczka A., *Problemy integracji architektury współczesnej z historycznym środowiskiem kulturowym*, Kraków 1982.
- Kadłuczka A., *Zamość – miasto idealne. Europejskość rozwiązań urbanistycznych citta di fortezza Rzeczypospolitej Obojga Narodów / Zamość – an Ideal City: The European Character of the Urban Planning Solutions of a Commonwealth of Both Nations Citta di Fortezza*, „Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 63, s. 7–16.
- Kosiński W., *Architektura współczesna*, [w:] S. Krzysztofowicz-Kozakowska et al., *Dzieje sztuki polskiej*, Kraków 2004, s. 522–543.
- Kosiński W., *Kontekst i kontrast*, [w:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej*, red. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2008, s. 79–85.

³³ Cytaty z wystąpienia Libeskinda na TED Conference (Technology, Entertainment & Design) w 2009 roku organizowanej przez fundację Sapling Foundation w tłumaczeniu Marty Krzezińskiej, źródło: *Daniel Libeskind i 17 słów o inspiracji w architekturze*, February 2009, https://ted.com/talks/daniel_libeskind_17_words_of_architectural_inspiration?language=pl [dostęp: 15.03.2021].

³⁴ *Ibidem*.

- Kosiński W., *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011.
- Kosiński W., *The Idea of the City and Beauty / Idea miasta i piękna. Od zarania do progu nowoczesności*, „Technical Transactions. Architecture” / „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2015, z. 12-A, s. 121–156.
- Kosiński W., *Twórczość architektoniczna – jako niezwykłość*, „przestrzeń i FORMa” 2009, nr 12, s. 7–68.
- Królikowski J.T., *Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2011, nr 15, s. 29–37.
- Libeskind D., *Daniel Libeskind i 17 słów o inspiracji w architekturze*, February 2009, https://ted.com/talks/daniel_libeskind_17_words_of_architectural_inspiration?language=pl [dostęp: 15.03.2021].
- Lorenc W., *Filozofie skończoności*, Warszawa 2016.
- Stróżewski W., *O pięknie*, [w:] *idem, Wokół piękna. Szkice z estetyki*, Kraków 2002, s. 155–180.
- Stróżewski W., *Ontologia*, Kraków 2004.
- Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1999.